

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ

ВЕСТНИК

СЕРИЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ

BULLETIN

HISTORY SERIES

4(83) 2016

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 4 (83)

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Күәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Телефон: +727-377 33 38 (1288)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Ноғайбаева М.С., ғылыми редактор (Қазақстан)

Омарбеков Т.О., ғылыми редактордың

орынбасары (Қазақстан)

Таймағамбетов Ж.Қ. (Қазақстан)

Жұмағұлов Қ.Т. (Қазақстан)

Миша Майер (Германия)

Әбдуқап Қара (Түркия)

Мұхатова О.Х. (Қазақстан)

Сұлтанғалиева Г.С. (Қазақстан)

Қалыш А.Б. (Қазақстан)

Ахмет Ташағыл (Түркия)

Юлай Шамиль Оглы (АҚШ)

Уяма Томохико (Жапония)

**ҚАЗАҚ
УНИВЕРСИТЕТІ**
Б А С П А У Й І

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева, Азиза Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Мәлдір Өміртақызы

Телефон: +7(727) 377-3411

E-mail: Moldir.Omirtaikyzy@kaznu.kz

ИБ № 10295

Басуға 13.12.2016 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 32.6 б.т. Офсетті қағаз.

Сандық басылыс. Тапсырыс № 6128. Таралымы 500 дана.

Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2016

Дәдебаев Ж.,
Бисенбаев П., Кәрбозов Е.

**Қазақ халқының
сүйікті перзенті**

Dadebaev Zh.,
Bissenbayev P., Karbozov E.

**The favorite son of Kazakh
people**

Дадебаев Ж.,
Бисенбаев П., Карбозов Е.

**Любимый сын казахского
народа**

Мақалада қазақ халқының аса көрнекті ғұламасы және ғалым-шығысшы Шоқан (Мұхаммед-Ханафия) Шыңғизовича Валиханова (1835-1865) өмірі мен шығармашылығының ірі аспектілері қарастырылған. Оның ғылыми-шығармашылық қызығушылық желері Шығыс халықтарының, әсіресе қазақ халқының байлығы ретінде пайымдалған. Ұлы ғұламаньың өміріндегі қаһармандық және трагедиялық сарындарының мәнісі сипатталған. Ғұламаның мәдениетаралық, саяси-қоғамдық көзқарастары ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтары бағаланған.

Түйін сөздер: Шоқан Уәлиханов, ғұламаның өмірі мен шығармашылық, мәдениетаралық, көзқарас, дарын, талант.

The article deals with the key issues of the life and work of the outstanding scientist and educator of Kazakh people Ciocan Valikhanov Hanafi) Chingizovicha Valikhanova (1835- 1865). Interpretation of his activities as a precious asset of the peoples of the East is given. The Kazakh people – in particular. When covering the social aspects of his life, heroic and tragic in the life of the great scientist. Dan evaluation of his cross-cultural, socio-political views.

Key words: Ciocan Valikhanov, scientist, educator, life, work, cross-cultural, personality, the genius.

В статье рассмотрены ключевые вопросы жизни и творчества выдающегося ученого и просветителя казахского народа Шоқан (Мухаммед-Ханафия) Чингизовича Валиханова (1835-1865). Рассмотрены результаты его деятельности как бесценного достояния народов Востока вообще, казахского народа – в частности. Освещены социальные аспекты героического и трагического в жизни великого ученого. Дан ценностный анализ его культурных, социально-политических взглядов.

Ключевые слова: Чокан Валиханов, ученый, творчество, жизнь, творчество, межкультурное, индивидуальность, талант.

**ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ
СҮЙІКТІ ПЕРЗЕНТІ**

Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов Сібір кадет корпусын бітірген соң, офицерлер құрамына қабылданып, 1853 жылдың 8 қарашасында әскери қызметке тағайындалды. Бұл кезде ол он сегіз жаста еді [1, 92].

Н.М. Ядринцев Сібір кадет корпусы беретін білім мен тәрбиенің мардымсыз екенін айта келіп, Шоқанның туа біткен табиғи дарыны сондай білім мекемесінің өзінде гүл ашып, жайқала түскеніне сүйсінеді [1, 276], еуропалық ортаның өзінде оның дарынды ғалым болғанын еске алады [1, 302]. Шоқанның Сібір кадет корпусында өзімен бірге шәкірт болып жүрген шағы туралы Г.Н. Потанин сөзіндегі шындықтың жарығы ерекше. Ол Шоқанның туған даласын шексіз сүйгенін, қазақ халқының тұрмыс-салты туралы талай әңгіме айтқанын, ол әңгімелерге қатты қызыққаны сонша, оларды өзінің жазып алып отырғанын, көп уақыт өтпей-ақ Шоқанның әңгімелері қалың бір дәптер болғанын еске алады [1, 424]. Г.Н. Потаниннің Шоқан туралы айтқан мына сөзінде де керемет сыр бар: «Ол жасына қарамай ерте есейген еді, біз, одан жасы үлкендер, онымен салыстырғанда, штансыз шауып жүрген балалар сияқты едік. Ол өзінің білетінін, бізден несімен артық екенін жолдастар ортасында білдірген емес, бірақ қажетті жерінде оның асқан білімі ұдайы байқалып тұратын. Ол өзінің жолдастары үшін, солардың ішінде мен үшін де еріктен тыс «Еуропаға терезе» болған еді» [1, 354]. П.П. Семенов-Тянь-Шанский де осындай жарқын пікірде болды. «Шоқан Уәлиханов Омскідегі кадет корпусын үлкен табыспен бітірді, – деп жазды ол, – одан соң Петербург университетінде менің ықпал етуіммен лекциялар тыңдады, француз және неміс тілдерін жақсы меңгерді, Шығыс тарихы, әсіресе, қазақтармен туысқан халықтардың тарихы бойынша аса қабілетті оқымысты болып қалыптасты. Жиырма сегіз жасында мезгілсіз қайтыс болмағанда, ол тамаша ғалым болып шығатын еді» [1, 241-242]. П.П. Семенов-Тянь-Шанский Шоқанның бойындағы дарынын, білімін, қабілетін байқаған соң, оған генерал Г.Х. Гасфорттың ықыласын аударады, оның қабілеті мен білімін Ресей үшін тиімді пайдалану туралы ұсыныстар айтады. П.П. Семенов-Тянь-Шанский сонымен қатар Г.Х. Гасфортқа Шоқанды қазақша киіндіріп, сауда керуенімен Қашқарға жіберу туралы, одан оралған соң, жинаған тари-

хи және этнографиялық мәліметтерін саралау, жүйелеу үшін ұзақ мерзімге Петербургке жіберу туралы ұсыныс жасайды. Г.Х. Гасфорт өзінің талантты адамдарға қол ұшын беруге әрқашан дайын екендігін білдіріп, П.П. Семенов-Тянь-Шанскийге келісімін берген [1, 242-243].

1860-1861 жылдары Қашқар сапарынан кейін, Шоқан Петербургте Бас штабтың тапсырысы аясында жұмыс істейді. Сонда жүріп Географиялық қоғамның жұмысына қатысады, Ф.М. Достоевскийдің ұсынысымен «Мұқтаж әдебиетшілер мен ғалымдарды қолдау» қоғамына мүшелікке қабылданады. Ф.М. Достоевскиймен бірге аталған қоғамдардың жұмыстарына белсене араласады, ақындармен, ғалымдармен, жазушылармен танысады [2, 240], ілгерішіл бағыттағы журналдарды оқиды, университетке барып, тарих профессоры Костомаровтың лекцияларын тыңдайды [3, 96].

Шоқанның табиғи дарыны да, негізі де ерекше болды, өзіне тапсырылған істердің бәрін табысты орындады. Оның үстіне ол туған халқын шексіз сүйді. Халықтың ауыз әдебиетін, әдет-ғұрпын, салтын, дүниетанымын танытатын ұшы-қиыры жоқ бай мұрасын жинау, пайымдау, хатқа түсіру барысында халықтың жан шындығын, психологиясын, тарихын терең таныды, өз заманы үшін үлкен жаңалық болып табылатын, кейінгі уақыт үшін маңызы мен мәнін жоймайтын ғылыми пікірлер жүйесін жасады. Халықтың сөз өнеріне, әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне терең бойлай отырып, өз дәуірі үшін жаңа әрі тосын, ғылым үшін аса маңызды пікірлер мен қағидалар негіздеді. Халқының этнографиясын зерттеу арқылы ақиқат шындықты болмаса да, оның арғы тарихты басып жатқан белгісіздіктің қою қараңғылығын жарып өтіп, өзіне дейін жеткен сәулесін, елесін көруге болатынына көз жеткізеді. «Егер, – деп жазды ол, мысалы, – Гомердің поэтикалық жырлары мен Геродот ел аузынан жинап алған аңыздардың қандай да бір тарихи мәні бар десек, егер соншалықты ғажайып түрге түскен, таңғажайып аңыздардың өзінің түп негізінде болған оқиғалар мен ақиқат шындық жатыр десек, қазақтардың шынайы сипатта және жүйелі баяндалатын жырларында тарихи тұрғыда шынайы көрініс тапқан тұрмыс салтының, әдет-ғұрпы мен мінез-құлқының да тарихи мәні бар...» [4, 192-194]. Енді бірде: «... әрбір жеке адамның және жалпы адамзаттың тұтастай ұмтылатын түпкі мақсат-мүддесі бір – өзінің тұрмыс жағдайын, әл-ауқатын жақсарту. Прогресс дегеніміздің өзі де сол. Осы тұрғыдан келгенде, адамның тұрмыс жағдайын жақсартуға септі-

гін тигізетін реформалар ғана пайдалы, ал бір мақсатқа жетуге кедергі жасайтын реформалар зиянды...» [5, 78-79].

Шоқанның әлеуметтік пікірлері оның туған халқына деген құрметі мен сүйіспеншілігіне өсіп-өнді. Халқына, халқының өткендегі өміріне, тарихи және рухани ескерткіштеріне деген зор құрмет пен сүйіспеншілік Ш. Уәлихановтың адамгершілік негізінің ерекше қасиетті қайнар көздерін білдіреді. Халықтың рухани құндылықтарын, дәстүрлі дүниетанымын, асыл мұраттарын, адамгершілік негізін, тұрмыс-тәртіпін танудың бірден-бір басты жолы – оның әдебиеті мен өнерін, мәдениетін білу. Елге деген, халыққа деген құрмет, сүйіспеншілік сөздің, халықтың рухани құндылықтары, дәстүрлі дүниетанымы, асыл мұраттары, адамгершілік негізі, тұрмыс-тіршілігі туралы осындай терең білімге негізделеді. Елінің, халқының әдебиеті мен өнерін, мәдениетін терең білмеген адам елге, халыққа деген құрмет те, сүйіспеншілік те болмайды.

Ш. Уәлиханов адамгершілік негізіне тартып, туған елінің әдебиеті мен өнерінен, мәдениетінен жақсылықтың, ізгіліктің нұрын тапқан кісілердің бәріне жақсылық ойлады, бірін өзіне жақытұтты. Өмір жолының тар соқпағанда табысты тағдыры қилы Ф.М. Достоевскийдің жанына тазалығына, ниетінің ақтығына, биік адамгершілігіне көз жеткізгенде, Шоқан өзімен жақытұтты жүрегі бір асыл бауырын тапқандай тебренсе. Шоқанның көңілінің тазалығы, бауырмалдығы Ф.М. Достоевскийді де қатты толқытады.

Ф.М. Достоевский астарлап, Шоқанның көңілін аялап отырып жеткізген шындықты А. Майков ашық айтады: «Өз халқың үшін пайдалы болуға... Сіз – тым білімді және ғалым адамсыз... Сіз сияқты қайраткерлер керек болатын кез Сіздің туған далаңыз үміт-әлі келген жоқ. Өзіңіздің не істеп жүргеніңізді жазуға келгенде, тартыншақтайсыз, баян достым, мен Сіздің өміріңізді көріп тұрмын. Көремін, көремін де, Сіз үшін жаным ауырмын, азап шегемін. Маған күле көрмеңіз: мен сөзді жанымдай жақсы көріп қалдым!» [1, 214]. Шоқанның өз өмірінің осындай бір ерекше қыры және халқының игілігі үшін қызмет ету туралы арманын [1, 386] Г.Н. Потанин де анық таныған. Оның: «Қазақ халқының арасында Шоқанның өз оқырмандары болғанда, өз елі халқының данасына айналатын еді және ел отандастарының әдеби қайта өрлеуінің негізі қалайтын еді» [1, 367], – деген сөзінде жасын білгірі де, ақиқат шындық та бар.

5-бөлім Раздел 5
Археология және Археология и
ЭТНОЛОГИЯ ЭТНОЛОГИЯ

<i>Елеуов М., Курманиязов И.</i> The same problem of science of Zhetyasar Culture	224
<i>Тәжекеев Ә.Ә., Құрманязов И.С.</i> Жетіасар мәдениеті ескерткіштерінің зерттелу тарихы (1946-1971 жж.)	232
<i>Отаров Г., Сағындықова С.</i> Some aspects of the study chariot complexes Kazakhstan (on the example of the Northern and Central regions)	238
<i>Талеев Д., Нұртәйева З.</i> Development of Trade and Architectural Monuments in the Syganak	244
<i>Қалишабаева Б.К., Құрақбаева А.Ж.</i> Астана қаласы және Ақмола облыстарындағы оралмандар (далалық этнографиялық материалдар негізінде)	250
<i>Вәудиярова К., Удербай Г.</i> Fishing trade of Syrdarya kazakhs	256
<i>Терекбаева Ж.М.</i> Қазақтардың түйені көлік ретіндегі пайдалануы	262
<i>Шалғынбаева С.Х.</i> Қазақстандағы армян диаспорасын тарихи зерттеу	268
<i>Түргунбайев Ye., Shaken B.</i> Development of Teaching Technology of Hunting Birds in Kazakh Live in the XIX Second Half – XX Century	274
<i>Егамбердыев М., Кунанбаева А.</i> The features of kazakh food	280
<i>Егамбердыев М., Куракбаева А.</i> Same Aspects of Ethno Demographic Position of Akmola Region: Comparative Analysis's	286
<i>Шалғынбаева С.Х.</i> Этнокультурная характеристика армянской диаспоры в г. Алматы (по материалам этносоциологического исследования)	292
<i>Отаров Г.К., Садықова А.М.</i> The Reconstruction Problem of Costumes of Saki's Period According to Archeological Materials	296

6-бөлім Раздел 6
Тарихи тұлғалар Исторические личности

<i>Дәдебаев Ж., Бисенбаев П., Кәрбозов Е.</i> Қазақ халқының сүйікті перзенті	304
<i>Ғалимов Е.А.</i> Султан-правитель, полковник Ахмед Джантюрин	310
<i>Батырбекқызы Г., Мамашарипова Г.А.</i> Деятельность Назира Тюракулова как полномочного посла	316
<i>Кәрібаев Б.Б.</i> Академик М.Қ. Қозыбаев өмірінің беймәлім тұстары жөнінде (академик М.Қ. Қозыбаевтың 85 жылдығына орай)	322

7-бөлім Раздел 7
Магистрлік жұмыстар Исследования магистрантов

<i>Сергазы Е.Е.</i> Сақ дәуіріндегі Шығыс Қазақстандағы археологиялық ескерткіштердің ерекшеліктері	328
--	-----